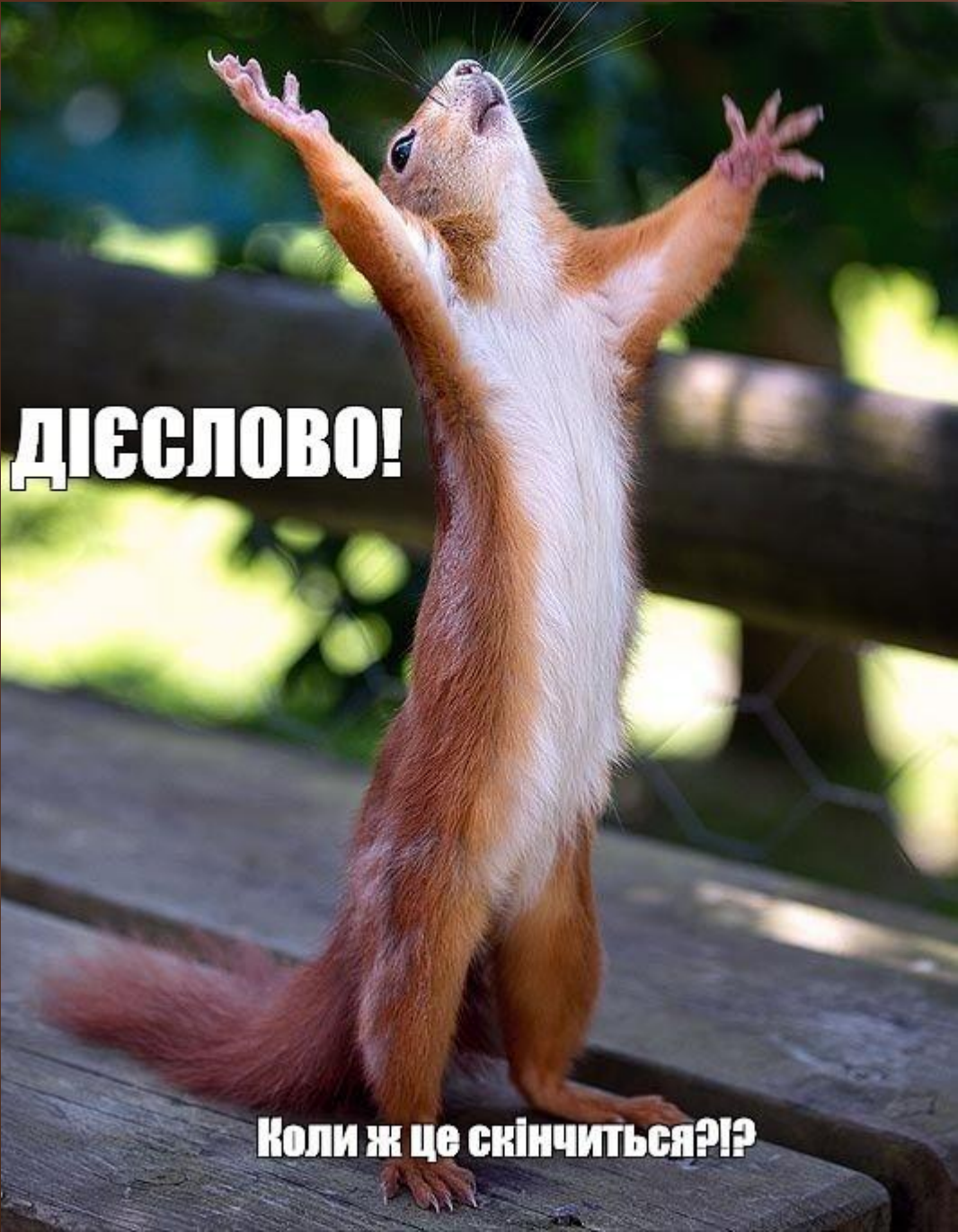

ДІЄСЛОВО!

Коли ж це скінчиться?!?

І
с
т
о
р
і
я

ф
о
р
м

Граматичні категорії дієслова

- Категорія виду

- Виражалася в протиставленні дієслівних основ за ознакою завершеності/незавершеності.
- Таке протиставлення в давньоруський період тільки намічалось, заступаючи більш давні праслов'янські видові характеристики:
- тривалість/моментальність (*копати / копнути*)
- цілісність/повторюваність (*дати, пом'янути – давати, поминати*)
- спрямованість/неспрямованість (*нести, летѣти – носити, лѣтати*)
- обмеженість/необмеженість (*пустити – пускати*) та ін.

- На цій основі формується граматично унормована категорія виду з попарним протиставленням у кожній, окремо взятій дієслівній формі.
- **Основний граматичний засіб вираження** нової граматичної категорії виду в давньоруський період – дієслівні префікси (*творити – сътворити, мѣрити – измѣрити* тощо).
- Але збережені й праслов'янські засоби видової диференціації - чергування голосних і суфіксація: *стукати – стукнути, давати – дати, набирати – набрати*.

- Категорія часу

- В XI-XIII ст. майже не відрізнялася від старослов'янської, але від сучасної – дуже.

Одна – теперішнього часу

Три – майбутнього часу

Чотири – минулого часу

- **Чому так?**
- Стара система видових форм занепадала в праслов'янській мові
- Нова з чітким поділом дієслів за ознакою завершеності/незавершеності ще не сформувалась
- Часові форми служили допоміжним засобом вираження окремих видових відношень.
- **АЛЕ**
- Як тільки категорія виду набуває узагальненого вигляду, потреба в розгалуженій системі часових форм відпадає.

• Категорія способу

- В XI-XIII ст. специфічні засоби вираження цієї категорії мали лише дієслова умовного й наказового способу.
- Дійсний спосіб мав ті ж форми, що й категорія часу,
- **тобто** дієслова дійсного способу змінювалися за особами в теперішньому, минулому й майбутньому часі.

• Словотворення дієслів

- **Суфіксація** була і є продуктивною, існує багато типів і моделей, здебільшого дієслова творяться від іменника.
- Значна частина - ще в індоєвропейську епоху, хоча багато з них втратили зв'язок з іменем.
- Пор. *боронити – боронь* (ст-сл. *брань* 'боротьба, суперечка'), *дѣлити – дѣль* (ст-сл. *дѣль* 'частина'). Ще приклади: *соль – солити, гость – гостити, стрѣла – стрѣлити, вѣнець – вѣнчати, ночь – ночевати, зима – зимовати, чисть – чистити, сухъ – сушити, твѣрдъ – твѣрдити, ѹдинъ – ѹдинити, пѣть – пѣторити*.

- Давньоруськоукраїнські суфікси, що **утворювали основу інфінітива** (-ну-, -ѣ-, -а-, -и-, -ова-, -ѣва), були успадковані українською мовою, зазнавши різних фонетичних, морфологічних і функційних змін.
- Суфікс -ну- творив такі дієслова:
- а) доконаного виду (*тѣлкнути, крикнути*) – одноразова дія;
- б) недоконаного виду (*вѣннути, сѣхнути, свѣннути*) - поступова заміна стану, властивості.
- Український варіант **-ону-** творить дієслова **доконаного** виду: *сіпонути, різонути, крутонути, стрибонути, шпигонути, штурхонути*;
- варіант **-ну-** - дієслова **недоконаного** виду: *біднути, гуснути, жовкнути, квітнути, клякнути, слабнути, тверднути, худнути* тощо.

- Суфікс -ѣ- - здебільшого у відприкметникових утвореннях: *дерев'яніти, дешевіти, радіти, почорніти, рожевіти, сивіти, смутніти, бубнявіти, дичавіти, дірявіти, миршавіти, трухлявіти.*
- Суфікс -и- → -и-: *возити, б'їлити, св'їтити*, укр. *возити, білити, світити.*
- Суфікси -ова-, -їва- (вар. -ива-, -ыва) ➡ -ува, -юва-: *миловати* (Гр. 1322); *жаловал* (Гр. 1382), *куповати* (Гр. 1388); *търговати* (Гр 1460).
- З XV ст. все більшого поширення набуває -ува- (-юва), часто змішуються суфікси -ова (-їва-) і -ыва- (-ива-): *вказывалъ* (Гр 1342); *указовалъ* (Гр 1386-1413).
- Суфікс -а- зберігає продуктивність. Пор. д-р.-укр. *б'рати, ламати, двигати, л'їтати* і укр. *білішати, вижчати, густішати, добрішати.*

• Префіксація

1. Префікси змінювали
лише лексичне
значення

2. Нова категорія виду
з чітким попарним
протиставленням
дієслів

3. Префікси -
основний засіб
вираження виду

- Більшість префіксів як у давні часи, так і в сучасній українській мові, виконують подвійну функцію: творять дієслова з новою семантикою (або відтінком у значенні) і надають значення доконаного виду.

- Найуживаніші в давньоруськоукраїнській) мові:
- **въ(н)- въз- (вѣс-), до-, из-, на-, низъ-, отъ-, подъ-, при-, прѣ- (пере-), про-, роз- (рос-), раз- (рас-).**
- **въ-** – спрямування всередину (**въвести**)
- **до-** - доведення до якогось місця, рубежа (**довести**)
- **из-** – рух зсередини (**извести, изгнати**)
- **АЛЕ!** Префікси могли бути багатозначними: **възвернути** ‘повернути назад’, **въздвигнути** ‘піднести, підняти’, **въздратоватися**, **навыкнути** ‘навчитися’, **накърмити**.
- Різні значення **въ(н)-** та **у-** об’єдналися: **ни права, ни крива не оубиваєте** (Лавр. літ.); **гвозди желѣзныи посреди главы въбивахуть** (Лавр. літ.).
- Префікси **из-, съ(н)-, въз-** злилися → **з-** (**с-, ізі-, зі-, зо-**). Пор. д-р. **изнемагати, изобразити, испелити, въздрасти, съгорѣти, събрати** і укр. **знемагати, зобразити, спелити, зрости, згоріти, зібрати**.

КЛАСИ дієслів

- За основами **ТЕПЕРІШНЬОГО** часу
- В особових формах між коренем і закінченням є тематичний суфікс.
- За характером цього суфікса визначаються такі класи дієслів:
- 1 клас – дієслова з основою на **е/ѳ** : *нес-е-ши, нес-уть* (*<*nesѳть*);
- 2 клас - дієслова з основою на **не/нѳ**: *сѣх-не-ши, сѣх-н-уть* (*<*sѣxnѳть*);
- 3 клас - дієслова з основою на **је/јѳ**: *зна-ѣ-ши, зна-ють*;
- 4 клас - дієслова з основою на **і**: *хвал-и-ши, хвал-ѧть* (**<xvalintь*);
- 5 клас - нетематичні дієслова: *ѣсмь, ѣмь, вѣмь, дамь, имамь*
- особові закінчення приєднувалися безпосередньо до основи

- Від основи **теперішнього** часу творилися:
-
- 1) особові форми дійсного (теперішнього і простого майбутнього) способу;
- 2) особові форми наказового способу;
- 3) активні й пасивні дієприкметники теперішнього часу.

- За основою **ІНФІНІТИВА**

-
- 1 клас – безсуфіксні дієслова з кінцевим кореневим голосним або приголосним: *зна-ти, нес-ти*;
- 2 клас - дієслова з суфіксом **-ну-**: *двигу-ти, вжну-ти*;
- 3 клас – дієслова з суфіксом **-ѣ-**, а також **-а-**, який після шиплячих та **ј** виник на місці **ѣ**: *вел-ѣ-ти, кричати, сто-ѣ-ти*;
- 4 клас - дієслова з суфіксом **-і-**: *хвал-и-ти, нос-и-ти*;
- 5 клас - дієслова з суфіксом **-а-** (крім тих, у яких **а** виник після **шиплячих** та **ј** з **ѣ**);
- 6 клас – дієслова з суфіксами **-ова-**, **-ѣва-**: *мин-ова-ти, врач-ѣва-ти*.
-
- Від основ інфінітива: аорист, імперфект, активні й пасивні дієприкметники минулого часу, інфінітив, супін.

ТЕПЕРІШНІЙ час

• ТЕМАТИЧНІ

ОДНИНА

Особа	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
I	<i>несу</i>	<i>сѣхну</i>	<i>знаю</i>	<i>хвалю</i>
II	<i>несеши</i> (-шь)	<i>сѣхнеши</i> (-шь)	<i>знаєши</i> (-шь)	<i>хвалиши</i> (-шь)
III	<i>несеть</i>	<i>сѣхнеть</i>	<i>знають</i>	<i>хвалять</i>

ТЕМАТИЧНІ

МНОЖИНА

Особ а	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
I	<i>несемъ</i>	<i>съхнемъ</i>	<i>знаѣмъ</i>	<i>хвалимъ</i>
II	<i>несете</i>	<i>съхнете</i>	<i>знаѣте</i>	<i>хвалите</i>
III	<i>несуть</i>	<i>съхнутъ</i>	<i>знають</i>	<i>хвалятъ</i>

• ТЕМАТИЧНІ

ДВОЇНА

Особ а	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
I	несевѣ	съхневѣ	знаевѣ	хвалиевѣ
II	несета	съхнета	знаята	хвалита
III	несета	съхнета	знаята	хвалита

Історія форм однини

- Перша особа
- Закінчення -у збереглося.
- У закарпатських та лемківських говорах зустріч. форми на -ам (*читам, рубам, співам*) → нагадує форму нетематичних (*імъ, вѣмъ, дамъ*).
- У південно-східних говорах відсутнє чергування кореневих передньоязикових (*ходю, водю, тремтю, носю*).
- У дієсловах І класу (з темою е/о) задньоязикові змінилися на шиплячі, хоч умов не було: *можу, стережу, печу, січу*, бо *можеш, сечеш, печеш*. Так же і в 1-ій ос. множини.

- Друга особа
- До XI-XII ст. -ши → (з XII-XIII) -шь → ш (скорочення до нуля).
- В укр. грамотах - -шь, -шь, але -шь переважає. Отже, – ствердіння шиплячих.
- Третя особа
- В XI-XIII - -ть, у ст.-укр. XIV-XV - -ть; -ть – рідко. Форми на -ть і -ть - відображення живої мови. У західноукраїнських землях і зараз т – твердий. Більшість говорів - -ть.
- І відміна – утратили -ть: (*несе, сохне, знає*).
- Форми без -ть (-ть) фіксуються в найдавніших пам'ятках. У говорах – і в II відміні: *ходе, робе, носе, хвале, просе*.

Історія форм множини та двоїни

- **Множина**

- 1-а ос. Типове закінчення -мъ, зрідка -мы, -мо, -ме (поширені, очевидно, у діалектах).
- В укр. мові – -мо, але є і -м.
- 2-а ос. Без змін з п-сл. чи навіть і-є. періоду.
- 3-а ос. I, II, III клас - -уть, IV - -ать; у, а – пізніші, з носових.
-
- В XI-XIII ст. були -тъ, тъ; в укр. мові – тъ, у рос. – тъ.
-

- **Двоїна**

-
- Форми двоїни **втрачалися** в давньоруський період, у мові укр. народності не було.
- Окремі випадки вживання в XIV-XV ст. – писемна традиція.

ОДНИНА

Особа	АТЕМАТИЧНІ				
I	҃҃҃҃҃	҃҃҃҃	в҃҃҃҃	да҃҃҃҃	има҃҃҃҃
II	҃҃҃҃	҃҃҃҃	в҃҃҃҃	да҃҃҃҃	До
III	҃҃҃҃҃	҃҃҃҃҃	в҃҃҃҃҃	да҃҃҃҃҃	ТЕМАТ ИЧНИХ

- МНОЖИНА

Особ а	АТЕМАТИЧНІ			
I	<i>ѣсмъ</i>	<i>ѣмъ</i>	<i>вѣмъ</i>	<i>дамъ</i>
II	<i>ѣсте</i>	<i>ѣсе</i>	<i>вѣсте</i>	<i>дасте</i>
III	<i>суть</i>	<i>ѣдаѣтъ</i>	<i>вѣдаѣють</i>	<i>дадѣѣтъ</i>

- ДВОЇНА

Особ а	АТЕМАТИЧНІ			
I	<i>квѣ</i>	<i>ѣвѣ</i>	<i>вѣвѣ</i>	<i>давѣ</i>
II	<i>кста</i>	<i>ѣста</i>	<i>вѣста</i>	<i>даста</i>
III	<i>кста</i>	<i>ѣста</i>	<i>вѣста</i>	<i>даста</i>

Історія форм

- **бути** – втратило відмінювання в теп. часі, залишилася лише форма є для всіх чисел (із 3-ї ос. однини – утрата -сть)
- **вѣсти** – збережене лише в дієслові *розповідати*
- **дати** – набуло значення майбутнього часу
- **имѣти** – перейшло до тематичних
- **ѣсти** – з фонетичними змінами збережене в сучасній мові.

МАЙБУТНІЙ час

- Три форми: 1 проста, 2 складні.
- **Простий майбутній** - від основ теперішнього часу доконаного виду. = теперішній час
пор. *несу, несеши, несесть* – теперішній час
принесу, принесеш – простий майбутній).
- Приклади з найдавніших пам'яток:
- а) *вдаимься Печенѣгомъ, да кого живѣть, кого ли оумертвѣть* (Лавр. літ.) (= здамося печенігам, нехай кого залишать в живих, а кого вб'ють);
- б) *из него же озера потечеть Волховъ и вѣтечь в озеро великое Ново, и(с) того озера внидетъ устьє в море Варжьско ... а Днѣпръ втечь в Понєжьское море* (Лавр. літ.).
-
- Але це вже тоді – залишки старовини.
- Теперішній недоконаний → **теперішній**, теперішній доконаний → **простий майбутній**.

● Складений майбутній I

● *хотѣти, начати, имати +
інфінітив основного дієслова*

● *Однина*

- *начьноу (хочю, имоу) писати*
- *начьнєши (хочєши, имєши) писати*
- *начьнєть (хочєть, имєть) писати*

● *Множина*

- *начнємъ (хочємъ, имємъ) писати*
- *начьнєтє (хочєтє, имєтє) писати*
- *начьноуть (хочють, имоуть) писати*

- **Двоїна**

- **начнєвѣ (хочєвѣ, имєвѣ) писати**
- **начьнєта (хочєта, имєта) писати**
- **начьнєта (хочєта, имєта) писати**

- Крім наведених, вживалися й інші допоміжні дієслова (дієслова становлення):
- **стану писати, начьноу писати, имоу писати, хочю писати** тощо.
- Отже, майбутній складений І ще не став стабілізованою морфологічною формою, він нагадував синтаксичне сполучення типу складеного присудка.

- У східнослов'янських мовах – можливість відбору.
- В українській мові закріпилося допоміжне дієслово **буду** (=значення майбутнього спеціальне).
- У XIV-XV ст. форми з **буду** - звичайні:
- не **будуть** намъ *пакостити* (Гр. 1399 р.); *служити* **будеть** (Гр. 1377 р.); **будемъ** *держати* (1388 р.); **будеть** *имѣти* (1442р.).

- Ще одна форма на основі старої аналітичної → синтетична: *иму писати* → *писатиму*.
- Шлях складний. В XIV-XV ст. – лише аналітичні форми: *коли сѧ имоуть воротити; а мы имѣмъ соби купити; а кто имѣ(т) повѣсти кони* (Гр. XV ст.).
- У процесі перетворення – синтаксичні, семантичні, морфологічні чинники:
 - змінився порядок слів;
 - допоміжне дієслово втратило додаткові семантичні відтінки;
 - злиття (лексикалізація) сполучення: *имоу ходити* → *ходити иму* → *ходитиму*.
- У південно-західних говорах: *му сидіти, меш сидіти, мемо видіти* (гуцульські, буковинські, покутські).

● Складений майбутній II

● *Однина*

- I боуду хвалиль(-о,-а)
- II боудєши(-шь) хвалиль(-о,-а)
- III боудєть хвалиль (-о,-а)

● *Множина*

- I боудємъ(-мо) хвалили (-а, -ы)
- II боудєтє хвалили (-а, -ы)
- III боудоуть хвалили (-а, -ы)

- **Двоїна**
- I **боудєвѣ хвалила (-лѣ, -лѣ)**
- II **боудєта хвалила (-лѣ, -лѣ)**
- III **боудєта хвалила (-лѣ, -лѣ)**
-
- Майбутній складений II виступав у підрядних реченнях і виражав відносний час, позначаючи майбутню дію, яка відбувається раніше від іншої дії в майбутньому: **аще ли взалъ будєть да заплатить** (Лавр. літ.); **да приимєть ꙗкоже будєть створилъ** (Лавр. літ.).
- У сучасній укр. мові – в півд.-зах. говорах: **буду косив, будеш писала, будеш ся женив** і под.